

RUSYA'NIN HİVE SEFERİ'NE KARŞI TEPKİLER¹

Seyit Ali BUDULGAN²

ÖZET

Transit ticaret yolları üzerinde bulunan Harezim bölgesi, 19. yüzyılda Orta Asya'da nüfuz mücadelesi vermekte olan Rusya ve İngiltere'nin mücadele sahalarından birini oluşturmuştur. I. Petro (1689-1725) döneminden itibaren Rusya'nın işgal girişimlerine maruz kalan Hive Hanlığı, kendisine karşı gerçekleştirilen 1717 ve 1839 seferlerini atlatarak varlığını sürdürmüş olmasına karşın 1873 yılında gerçekleşen sefer sonucunda Rusya tarafından işgal edilmiştir. Rusya tarafından 1873 yılında gerçekleştirilen Hive Seferi, Hindistan sömürgelerinin ve Orta Asya coğrafyasındaki çıkarlarının tehlikeye girdiğini fark eden İngiltere'nin tepkisine yol açmıştır. İngiltere'nin, sefer hazırlıklarının başlamasından itibaren göstermiş olduğu tepkiler Rusya'nın anlaşma zemini aramasına sebep olmuş ve netice olarak Rusya ile İngiltere, Orta Asya'da nüfuz bölgelerini belirlemiştir. Bölgede faaliyet göstermekte olan İran, Hive Hanlığı hâkimiyeti altında bulunan Türkmenlerin, kendi topraklarına gerçekleştirdiği akınlardan ve İranlıların Türkmenlerce esir edilerek Hive pazarlarında köle olarak satılmalarından kurtulacağı için Rusya'nın gerçekleştirdiği Hive Seferi'nden memnun kalmıştır. Türkistan hanlıkları ile diplomatik ilişkileri bulunan Osmanlı Devleti ise Hive Seferi'ni yakından takip etmiş; ancak Hive Hanlığı'nın işgaline karşı fiili olarak olumlu yada olumsuz bir tepki ortaya koymamıştır. Bu çalışmada, 1873 yılında Rusya tarafından gerçekleştirilen Hive Seferi'ne karşı İngiltere, İran ve Osmanlı Devletlerinin ortaya koymuş oldukları tutum ve tepkiler incelenecek ve Hive Seferi bağlamında bölge ilişkileri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hive Hanlığı, Hive Seferi, Rusya, Osmanlı, İran.

REACTIONS OF RUSSIAN CAMPAIGN AGAINST KHIVA

ABSTRACT

The Khwarezm region, which is located on the transit trade routes, formed one of the struggle fields of Russia and UK, which are struggling in Central Asia in the 19th century. Khanate of Khiva, which had been subjected to the invasion attempts of Russia since the reign of I.Petro (1689-1725), had survived 1717 and 1839 expeditions against it, but it was occupied by Russia in 1873. The Khiva Campaign, carried out by Russia in 1873, led to the reaction of the UK, who realized that the interests of the Indian colonies and Central Asia were in danger. The reactions of UK since the start of the preparations of the campaign have caused Russia to seek agreement ground and as a result Russia and UK have determined the regions of influence in Central Asia. Iran, which is active in the region, was satisfied with the Khiva campaign carried out by Russia because of the raids against its own regions by the Turkmens under the domination of the Khanate of Khiva and the enslavement of Iranians by the Turkmens and their sell into slavery in the Khiva markets. The Ottoman State, which had diplomatic relations with Turkestan khanates, followed closely the Khiva Campaign, but did not present a positive or negative reaction against the occupation of the Khanate of Khiva. In this study, the attitudes and reactions of the UK, Iranian and Ottoman states against the Khiva Campaign conducted by Russia in 1873 will be examined and the relations of the region will be evaluated in the context of Khiva Campaign.

Key Words: Khanate of Khiva, Khiva Campaign, Russia, Ottoman, Iran.

¹ Bu makale Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde hazırlanan "Rusya'nın Hive Hanlığı'nı İşgali" adlı yüksek lisans tez çalışmasından geliştirilmiştir.

² Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi ve Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, seyidalibudulgan@gmail.com.

GİRİŞ

İngiltere, 1873 yılında gerçekleştirilen Hive Seferi'ne şiddetle karşı çıkmıştır. İngiltere'nin Hive Seferine karşı çıkmasının en önemli sebeplerini Hindistan sömürgelerinin tehlikeye girmesi ve Rusya'nın Afganistan'a yaklaşmasından duyduğu rahatsızlık oluşturmuştur. Hive Seferi ile Rusya ve İngiltere arasında alevlenen siyasi mücadelenin temelleri ise 19. yüzyıl öncesine dayanmaktadır. 16. Yüzyılda Çin ve İran ile transit ticaret yapmak isteyen İngiliz tüccarlar amaçlarını gerçekleştirmek için Volga güzergahını kullanmayı hedeflemişlerdir. Anthony Jenkinson, 1558 yılında bir Rus ticaret şirketinin ajanı olarak Volga yolu ile Hazar Denizi'nin güneyine inmiş ve Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı'na ulaşmıştır. Jenkinson, bu döneme Türkistan coğrafyasında etkin ticaret ağları bulunmaması ve yaşanan kargaşa nedeniyle bölgede gerçekleştirilecek ticari girişimleri düşük gelirli aktiviteler olarak değerlendirmiştir.³ Orta Asya ve Hindistan arasında kalan bölgeleri incelemek amacıyla Türkistan'a bir seyahat gerçekleştiren Sir Hayward'da bölgede yerel şartların ticari faaliyetler için uygun olmadığını ifade etmiştir.⁴

19. yüzyılda İngiltere ile Rusya, Orta Asya'da topraklarını genişletmenin yanı sıra bölgede nüfuz sahibi olmak ve bölge pazarlarına hâkim olmak düşüncesiyle rekabet içerisine girmişlerdir. Sabol, İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'daki rekabetini "Büyük Oyun" olarak adlandırmaktadır.⁵ İngiltere, Rusya'nın Türkistan'da hızla yayılması karşısında çıkarlarını korumak ve faaliyetlerini geliştirmek amacıyla bölgeye pek çok elçi göndermiş; ayrıca bölgeye giden seyyahlardan da faydalanmıştır.⁶ İngiltere'nin ve Rusya'nın 19. Yüzyılda bölgede göstermiş oldukları faaliyetler her iki tarafı da endişeye düşürmüştür.⁷ 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençayı Antlaşmaları ile İran üzerinde nüfuzunu arttıran Rusya, İran'ı Türkistan coğrafyasına ilerlemeye teşvik etmiş ve sonuç olarak İran 1837 yılında Herat'ı kuşatmıştır. Ancak İngiltere'nin müdahalesi ile kuşatma başarı ile sonuçlandırılmamıştır.⁸ Rusya'nın İran üzerinde göstermiş olduğu nüfuz Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. 16 Cemaziyelahir 1275 (21 Ocak 1859) tarihli bir belgede, Rusya'nın Afganistan ve Hive'ye sahip olmak istediği ve amacını gerçekleştirmek için İran'ı kullanmak istediği ifade edildikten sonra İran ile Rusya arasında gizli bir anlaşma yapılmış olabileceğinden de şüphelenildiği vurgulanmıştır.⁹ 7 Muharrem 1290 (6 Mart 1873) tarihli ve Tahran Maslahatgüzarı Ahmed Nazım imzasını taşıyan bir belgede ise Rusya'nın, İran'ı kışkırtarak Afganistan'a sahip olmak istediği yada en azından Afganistan'da karışıklıklar çıkmasını sağlayarak İngiltere'yi Afganistan hakimiyeti konusunda yıldırım istediği belirtilmiştir. Aynı belgede Rusya'nın, Hive Hanlığı'na sahip olduğu takdirde Orta Asya'da üstünlüğü sağlayacağı ve kısa bir süre içerisinde Hindistan'ı hedef alabileceği de vurgulanmıştır.¹⁰ Rusya, İran yoluyla Afganistan üzerinde faaliyet gösterirken İngiltere'nin 1839 yılında Afganistan'ı işgal etme girişiminde bulunmuş; ancak başarılı olamamıştır.¹¹ 1839 yılında ise Rusya, General Perovski

³ Vernadsky, G. (2009). **Rusya Tarihi**, (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge Yayınları. (Eserin orijinali 1969'da yayımlandı), 136.

⁴ Topal, K. (2014). **19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 33.

⁵ Sabol, S. (2002). **"Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti"**, H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. Türkler. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, 587. Sabol, "Büyük Oyun" ifadesinin 1820'li yıllarda Orta Asya'ya seyahatler gerçekleştiren Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından kullanılmış olabileceğini aktarmaktadır. Sabol, bu ifadenin ilerleyen tarihlerde genel manada Orta Asya'da yaşanan hakimiyet mücadelesi için kullanılmaya başladığını, Rudyard Kipling'in "Kim" adlı masalı ile kavramın popülerleştiğini de ifade etmektedir. Sabol. **a.g.m.**, 2002, 593.

⁶ Topal. **a.g.t.**, 2014, 35.

⁷ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 588-590.

⁸ Yalçinkaya A. (2006). **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan**. Ankara: Lalezar Yayınları, 40-41.

⁹ **BOA**, HR.SYS.1338.90.2.1

¹⁰ **BOA**, İ.HR.259.15477.1.1

¹¹ Âtuf, M. (1999). **Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesî**. Kırkkale: Eysi Kitap ve Yayın, 211.

komutasında bir kuvveti Hive Hanlığı üzerine göndermiş; ancak mevsim şartlarının uygunsuzluğu nedeniyle sefer başarıya ulaşamamıştır.¹²

Rusya'nın gerçekleştirmiş olduğu 1839 seferi sırasında İngiltere, Hive Hanlığı'na J. Abbot adlı bir elçi göndererek hanlık ile siyasi ilişkilerini geliştirmek istemiştir.¹³ İngiltere'nin 1839 yılında Afganistan'da başarısızlığa uğramasıyla Orta Asya'da prestij kaybettiği dönemde Rusya bölgeye İgnatiyev heyetini göndermiştir.¹⁴ İgnatiyev başkanlığında oluşturulan ve 1858 yılında Türkistan'a giden heyete bölge hakkında bilgi toplaması talimatı verilmiştir.¹⁵ 1873 yılına gelindiğinde ise Rusya'nın Hive Hanlığı üzerine gerçekleştireceği bir seferin, İngiltere'nin Afganistan'ı işgal etme girişiminde bulunmasını tetikleyebileceği ifade edilmiştir.¹⁶ Bu örneklerden yola çıkarak Rusya ve İngiltere'nin bölgede göstermiş oldukları faaliyetlerin birbirlerine karşı reaksiyonlar ürettiğini ifade etmek mümkündür.

19. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasında yaşanan nüfuz mücadelesinde diplomatik manevralar önemli bir yere sahip olmuştur. Rus Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof'un hazırladığı ve 1864 yılında ülke dışındaki Rus temsilcilerine gönderilen bir bildiri ile Rusya'nın Orta Asya'da yayılma sebepleri açıklanarak bölgedeki Rus faaliyetlerine meşruiyet kazandırılmak istenmiştir. Prens Gorçakof tarafından hazırlanan metin Saray tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:

“Rusya'nın Orta Asya'daki pozisyonu, muayyen bir sosyal organizasyona sahip bulunmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle temasa getirilen bütün medeni devletlerin durumuyla aynıdır. Bu gibi durumlarda, daha medeni olan devlet, kendi hudutlarının emniyeti ve ticari ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz tesisine daima zorlanır. Önce, bastırılacak çapulculuk ve yağma hareketleri mevcuttur. Bunlara bir son verebilmek için, sınırdaki kabilelerin az çok itaat eder bir hale getirilmeleri gerekecektir. Devlet, onları bu tasallutlara karşı savunmak ve suçluları cezalandırmak mecburiyetindedir. Eğer haydutların cezalandırılması üzerine askerî harekât geri çekilirse, verilen ders kısa zamanda unutulur, Geri çekilme zaaf olarak yorumlanır. Gözle görülür, elle tutulur kuvvetten başka bir şeye saygı duymamak Asyalıların özelliğidir. Devlet bu suretle iki seçenekten birini seçmek zorunda kalır; ya bu bitmeyen işten vazgeçecek ve bütün refah, emniyet ve medeniyeti imkânsız kılacak sınırların devamlı tecavüze terk edecek yahut da barbar ülkelerin içlerine doğru gittikçe daha derinlemesine dalacaktır. Kendini bu durumda bulan her ülkenin kaderi bu olmuştur. Amerika'da Birleşik Devletler, Cezayir'de Fransa, Sömürgelerinde Hollanda, Hindistan'da İngiltere hepsi karşı konulmaz bir şekilde mübrem ihtiyaçtan daha az bir istekle bu ileri harekete zorlanmışlardır. Burada en büyük güçlük, nerede duracağını bilmektedir.”¹⁷

Orta Asya'da yaşanan gelişmelerin geneline bakıldığında Rusya ile İngiltere'nin bölgede birbirlerinin faaliyetlerini dikkatlice takip ettikleri ve birbirlerine karşı sürekli bir rekabet halinde oldukları görülmektedir. Her iki tarafın da birbirlerini tetikleyecek şekilde bölgede faaliyet göstermelerinin yanı sıra fiili olarak harekete geçildiğinde Rusya'nın kazanımlarının daha fazla olduğu da belirtilmelidir.

¹² MacGahan, I.A. (1995). **Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver**, (Çev: Kolağası Ahmed) İzmir: Akademi Kitabevi, 152-153.

¹³ Togan, Z.V. (1950). **Hârizm**. İslam Ansiklopedisi, Cilt:5 Kısım:1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 255.

¹⁴ Haciosmanoğlu, E. (2006). **Rusya'nın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Safhası (1864-1884)**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 21.

¹⁵ Çelik, M.B. (2009). **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 210-211.

¹⁶ **Basiret**. 4 Mayıs 1289.

¹⁷ Saray, M. (1984). **Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri**. Ankara: O.D.T.Ü Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 9.

1. 1873 SEFERİ'NİN RUS-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNE YANSIMASI

Rusya tarafından 1873 yılında gerçekleştirilen Hive Seferi, İngiltere'yi Hindistan sömürgelerinin güvenliği, Afganistan'ın varlığı ve Orta Asya'daki İngiliz prestijinin zarar görme ihtimali konularında endişelendirmiştir. 19. yüzyılda Süveyş Kanalı'nın açılması ile İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri ve Orta Asya'daki konumu hassaslaşmıştır. Buna karşın İngiltere'nin Orta Asya'da üstünlüğünü ve prestijini koruması amacıyla Pers (Basra) Körfezi'nden Orta Asya'ya kadar uzanan bir demiryolu hattı inşa edilmesi gerekliliği basında ifade edilmiş; ayrıca Rusya'nın Hindistan üzerine ilerleyebileceği olası senaryolar değerlendirilmiştir. Basında yer alan değerlendirmelere göre Rusya, Orta Asya'da yeterince yayıldığı takdirde Herat ve Kâbil'e ulaşarak Afganistan'a hâkim olabilir, böylece Hindistan'da karışıklıklar çıkartarak İngiltere karşısında avantaj sağlayabilirdi.¹⁸ Topal da Rus yazarlarının, İngiltere'nin temel korkusunun, Rusya'nın Hindistan'a yaklaşarak bölgede huzursuzluk ve isyanlar çıkarma ihtimalinden kaynaklandığını ifade ettiklerini belirtmiştir.¹⁹ Basında bahsi geçen senaryolardan birine göre Rusya'nın Türkistan hanlıklarını tamamen işgal etmesi durumunda İngiltere'nin Orta Asya'daki ticari faaliyetleri sekteye uğrayabilir ve hatta İngiltere Orta Asya pazarları dışında kalabilirdi.²⁰

19. yüzyılda Orta Asya'daki prestiji ve Hindistan sömürgelerinin güvenliği konusunda endişeye kapılan İngiltere, askeri önlemler almayı gündemine taşımıştır. İngiliz Hindistan Valiliği, karşılaşılabilecek asayiş sorunlarını önlemek amacıyla bölgedeki İngiliz birliklerini yeniden teşkilatlandırarak, Hindistan'da bulunan 70.000 İngiliz askerine ilaveten 50.000 asker daha gönderilmesini merkezi hükümetten talep etmiştir. Gönderilecek yeni birliklerin ise sürekli teyakkuz halinde tutulması kararlaştırılmıştır.²¹ Basında çıkan haberlere göre Rusya'nın Hindistan'a yaklaşarak bu bölgede huzursuzluk çıkarma ihtimali dışında Rusya'nın İngiltere'yi rahatsız ederek Hindistan'da daha fazla asker tutmasına neden olabileceği; böylece Rusya'nın Avrupa'da daha serbest hareket imkânına sahip olabileceği de ifade edilmiştir.²² Dönemin İngiliz yazarları Rusya'nın Orta Asya'da ilerleyişinin durdurulamayacağını ifade etmişlerdir. İngiliz yazarlar, "medeni" bir devletin "yarı barbar" bir toplum ile temasa geçtiğinde ilerlemeyi reddedemeyeceğini ve "medeni bir devletin" "yarı barbar bir toplumu" ilhak etmekten kaçınamayacağını ifade etmişlerdir.²³ İngilizlerin pek çoğu Orta Asya'daki Rus faaliyetleri karşısında endişe duyarken, 1864-1869 yılları arasında Hindistan Genel Valiliği görevini üstlenmiş olan Sir John Lawrence diğerlerinden farklı bir yaklaşım sergilemiş ve Rusların Hindikuş Dağları'nı aşmadıkları sürece ortada endişe edilecek bir durum olmadığını belirtmiştir.²⁴ Hindistan'ın Kuzey Batı savunma hattında görevli olan ve bir rapor hazırlayan Sir Henry Green ise, Rus askerlerinin fiziksel zorlukları aştığını bununla beraber Rus subayları ile askerlerine Hindistan'a ilerlemeleri emri verilirse bir an için bile şüphe duymayarak harekete geçeceklerini ifade etmiştir.²⁵ Orta Asya'da Rus faaliyetlerini göz önünde bulunduran General Ferier gibi uzmanlar Rusya'nın düzenli bir kuvvet ile Hindistan üzerine bir harekât düzenleyebileceklerini ifade etmişlerdir.

¹⁸ Basiret. 10 Nisan 1289.

¹⁹ Topal. a.g.t., 2014, 36.

²⁰ Basiret. 12 Şubat 1288.

²¹ Uygun, E. (2017). *İngiliz Gazetesi "Levant Herald"a Göre Rusların Türkistan'ı İşgal Siyaseti (1859-1878)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 62-69

²² Basiret. 12 Şubat 1288.

²³ Gillard D. (1987-1991). *British Documents On Foreign Affairs: Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print. (Part I, Series B, Volume 11)*. University Publications of America, 36. İngiliz yazarların yayılma konusundaki fikirlerinin daha önce Prens Gorçakof tarafından hazırlanan bildiri ile 1864 yılında ifade edildiğini ve bu bildiri ile Rus yayılmasına meşruiyet kazandırılmaya çalışıldığını daha önce ifade etmiştik. Bkz. Saray. a.g.e., 1984, 9. İngilizler yazarlar tarafından da bahsi geçen fikirlerin ifade edilmesi, Prens Gorçakof'un Orta Asya'da Rusya yayılmasını meşrulaştırma çabalarında oldukça başarılı olduğunu göstermektedir.

²⁴ Topal. a.g.t., 2014, 40.

²⁵ Gillard. a.g.e., 1987-1991, 41.

Muhtemel bir Rus saldırısına karşı İngilizlerin almayı düşündükleri önlem ise Kandahar ve Kabil'i işgal ederek düşman kuvvetlerini Bolan geçitlerinde durdurmak olmuştur.²⁶ Rusya'nın Hindistan'a karşı bir harekâta bulunması için öncelikli olarak Afganistan coğrafyasına hâkim olması gerekliydi. Rusya'nın Afganistan'a karşı bir harekâta bulunabileceği muhtemel güzergâhlar ise şu şekilde belirtilebilir:

1-) Buhara yoluyla Türkistan'dan Merv ve Herat'a buradan ilerlenerek Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

2-) Türkmen sınırlarında bulunan Çekişlar yoluyla Merv, Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

3-) Çekişlar bölgesinde bulunan Atrek ve Gürgen vadilerinden Khabushan ve Meşhed'e ve buradan Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

4-) Khabushan yoluyla Esterabad'dan Meşhed ve buradan Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

5-) Tebriz, Tahran üzerinden Meşhed yoluyla Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

6-) Tebriz, Tahran üzerinden Kashan, Vain, Neybundan yoluyla Kandahar'a ulaşılan güzergâh.²⁷

Görüldüğü üzere Rusya'nın Afganistan topraklarına ulaşabileceği yolların dördü Türkistan topraklarından geçmekte iken ikisi İran topraklarından geçmektedir. Bölgenin stratejik yapısı açısından bakıldığında, Rusya ve İngiltere'nin gerek İran ve gerekse Türkistan hanlıkları üzerindeki nüfuz mücadelesinin farklı bir boyutu da ortaya çıkmaktadır.

1873 yılında Rus ve İngiliz yazarlar, Hive Seferi konusunda karşılıklı söylemler dile getirmişlerdir. İngiliz basınında yer alan yazılarda Rusya suçlanarak Orta Asya'daki faaliyetlerinden dolayı duyulan rahatsızlıklar ifade edilirken Rus basınında yer alan yazılarda İngiltere suçlanmaktaydı. Basında halen devam etmekte olan Hive Seferi hazırlıklarından dolayı İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri için duyulan endişe sıklıkla ifade edilmekteydi. Ayrıca, Rusya'ya asıl konumunun gösterilmesi, Rus yayılışının durdurulması, Rusya ile İngiltere arasındaki sınırların belirlenmesi gerekliliği, İngiltere'nin ılımlı tutumunun Rusya tarafından suiistimal edildiği ve Orta Asya'da adaletin, medeniyetin, ticaret ve barışının temsilcisi olan İngiltere'nin hâkim güç olması gerektiğine dair ifadeler basında kendine yer bulmuştur.²⁸ Moskov Gazet adlı Rus gazetesinde, Rusya'nın Orta Asya'daki İngiliz çıkarlarını gözetmek zorunda olmadığı ifade edilerek, Rusya'nın kendi çıkarlarını ön planda tutması gerektiği vurgulanırken İngiltere'nin Orta Asya'da Rus ilerleyişinden rahatsızlık duyduğu gibi Rusya'nın da İngiliz donanmasının kuvvetinden rahatsız olduğu ifade edilerek bir karşılaştırmaya gidilmiştir.²⁹ Taraflar arasındaki mücadeleye rağmen İngiltere Dışişleri Bakanı Lord John Russel Rus mevkidaşı Prens Gorçakof'a, tarafların Orta Asya'daki mevcut konumlarını tanımları, her iki tarafın da İran'ın bağımsızlığına saygı göstermesi, İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'da hızlı bir şekilde birbirlerine yaklaşmalarına sebep olacak türde bir genişleme niyetinde olmadıklarını bildiren birer bildiri yayımlanmasını teklif etmiştir. Sir John Russel'in teklifi karşısında Prens Gorçakof, Rusya'nın Türkistan ile İran'da herhangi bir amaç gütmeyeceğini soğuk bir dille ifade etmiş ve İngiliz teklifini reddetmiştir.³⁰

²⁶ Uygun. **a.g.t.**, 2017, 67. İngiltere'nin Hindistan sömürgelerinin güvenliği açısından endişe duyması yersiz değildir. Rusya inşa etmiş olduğu ve inşa etmeyi planladığı demiryolları vasıtasıyla ulaşım ağını Basra Körfezine kadar taşımak niyetindeydi. Gillard. **a.g.e.**, 1987-1991, 39.

²⁷ Gillard. **a.g.e.**, 1987-1991, 43.

²⁸ Topal. **a.g.t.**, 2014, 43.

²⁹ **Basiret**. 19 Nisan 1289.

³⁰ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 591-592.

Basiret Gazetesi'nde yapılan yorumlara göre Rusya'nın Hive Hanlığı'nı işgal etmesi durumunda muhatap olacak tarafların Rusya ve İngiltere olduğu ifade edilmiştir.³¹ Nitekim, Hive Hanlığı işgal edilmeden önce İngiltere ve Rusya arasında çıkabilecek çatışmalar anlaşarak ortadan kaldırılmıştır. Daha önce İngiliz tekliflerini reddeden Prens Gorçakof, Hive Seferi öncesinde Kont Shuvalof'u Rus niyetlerini bildiren bir bildiri ile İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville ile görüşmek üzere Londra'ya göndermiştir. MacGahan, Londra'da gerçekleştirilen görüşmeler sırasında Rus tarafının İngilizlere, Amu Derya nehrinin geçilmeyeceği teminatını verdiklerini ifade etmektedir.³² Taraflar arasında gerçekleşen görüşmeler sırasında Rusya İngiltere'ye, Afgan Emiri sınırları dışarısında faaliyet göstermediği sürece Afganistan'ın toprak bütünlüğüne de saygı gösterileceğine dair garanti vermiştir.³³ Sefer öncesinde İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya sınırları konusunda anlaşmalarını ifade eden Suavi, Orta Asya'da taraflar arasında belirlenen sınır olarak Hindistan'ın kuzeyinde kalan dağları göstermektedir.³⁴ Taraflar arasında gerçekleşen anlaşma *Basiret Gazetesi*'nin *Times Gazetesi*'nden alıntı yaparak aktardığı bir haber ile de desteklenmektedir. *Times Gazetesi*'nden alıntılanan haberde tarafların üç yıldır anlaşmaya çalıştıklarının belirtilmesi daha önce Rusya'ya yapılan İngiliz tekliflerinin tamamen görmezden gelinmemiş olabileceğini de düşündürmektedir.³⁵ İngiltere ve Rusya, Orta Asya sınırları konusunda anlaşmış olsalar dahi İngiltere Parlamentosu'nda Hindistan'ın güvenliği üzerine duyulan endişeler ifade edilmiş ve Hindistan sömürgelerinin güvenliği tartışmalarına konu olmuştur.³⁶ İngiltere'nin İran Şahı ve Kaşgar Hanı ile ittifak yapması; ayrıca bölgedeki asker sayılarının artırılması gerektiğine dair görüşler İngiltere Parlamentosu'nda yaşanan tartışma konularından sadece bir kaçını oluşturmuştur. İngilizler arasında bu tartışmalar yaşanırken Rus basınında Orta Asya'da İngiliz çıkarlarına zarar verilmeyeceğine dair haberler yer almaktaydı.³⁷

Hive Seferi öncesinde İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya sınırları konusunda anlaşmaları İngiltere'nin bölgede tarafsız kalmasında etkili olmuştur. Sefer başladığında Hive Hanlığı, İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi'ne Rus esirleri konusunda yardım çağrısında bulunmuş; ancak Hindistan Valisi yardım çağrılarını karşısında tarafsız kalmayı tercih etmiştir.³⁸ Hindistan Valisi Lord Northbrook'a 4 Eylül 1872 tarihinde iletilen yardım talebi³⁹ karşısında Hindistan Valisi, taraflar arasında arabuluculuk yapmayı reddetmiş⁴⁰ ve Hive Hanı'na Ruslar ile iyi anlaşarak isteklerini karşılama yönünde tavsiyeler vermiş, yardım taleplerini geçiştirmiştir.⁴¹ İngiltere'nin Hive Seferi karşısında tarafsız bir tavır sergilemesinin ana nedeni taraflar arasında gerçekleşen anlaşma olsa da Rus yazarların basın yolu ile İngilizlerin endişelerini yatıştırmaya çalışmaları da İngiltere'nin tarafsızlığı konusunda etkili olmuştur. Rus yazarlar, Rusya'nın gerçekleştirdiği Hive Seferi ile hanlığı tamamen işgal etme niyetinde olmadığını sıklıkla ifade etmişler; ancak gelişmelerin seyrinin ne şekilde olacağını bilinemeyeceğini ve Rusya'nın her halükarda menfaatlerini koruması gerektiğini de

³¹ *Basiret*. 9 Mayıs 1289.

³² MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 258.

³³ Gillard. *a.g.e.*, 1987-1991, 136.

³⁴ Suavi, A. (1977). *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 32-36.

³⁵ *Basiret*. 5 Nisan 1289.

³⁶ *Basiret*. 12 Mayıs 1289. *Basiret* gazetesi aynı tarihli sayısında İngiltere'nin Hive seferini parlamentoda uzun uzun tartıştığını ifade ederek Rusya'ya karşı derhal harekete geçmemelerinden dolayı İngilizlere sitemde bulunmuştur. *Basiret*. 12 Mayıs 1289.

³⁷ *Basiret*. 15 Mayıs 1289.

³⁸ Gillard. *a.g.e.*, 1987-1991, 137,33.

³⁹ MacGahan'ın aktardığına göre Hindistan Valisi Lord Northbrook tarafından gönderilen cevap metni ile beraberinde gönderilen birkaç hediye Hive işgal edildiğinde hazine dairesinde bulunmuştur. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 155.

⁴⁰ Emin. M. (1986). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 150.

⁴¹ Yetişgin, M. (2014). *A History Of Turkistan In The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 125.

ifadelerine eklemiştirler.⁴² Rus basınında hem İngiliz endişelerini yatıştırıcı hem de Rus çıkarlarının korunacağına dair ifadelerin yer alması, aralarında anlaşmalarına karşın her iki tarafın da birbirlerine karşı güven sorunları yaşadığını göstermesi açısından önemlidir.

İngiltere ile Rusya arasında yaşanan güvensizlik, Rusya'nın Afganistan'ın toprak bütünlüğüne saygı göstereceğine dair garanti vermesine karşın Afganistan'ın statüsünün belirsiz kalmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. *Basiret Gazetesi*'nin bir haberine göre İngiltere, Rusya'dan Afganistan'ı tarafsız olarak kabul etmesini istemiş; ancak Rusya bu teklifi kabul etmemiştir. Ayrıca daha önce ifade ettiğimiz üzere Rusya, Afganistan kendisine karşı düşmanca bir tutumda bulunursa Afganistan'a karşı harekete geçeceğini de belirtmiştir. İngiltere'nin, Afganistan'ın tarafsızlığını teklif etmesi karşısında Rusya, Afgan Emiri Şir Ali Şah'ın (1863-1879) Rusya'ya karşı düşmanca bir tutum içerisine girmeyeceğine dair teminat istemiştir. Taraflar arasında Afganistan konusunda bir uzlaşmaya varılamaması her iki tarafın da Afganistan üzerinde planları olduğunu ve karşılıklı güvensizliğin temelinde Afganistan'ın yattığını düşündürmektedir.⁴³ Rusya ve İngiltere arasında süregelen Afganistan çekişmesi 1878 yılında iki devletin neredeyse birbirleri ile savaşa girmesine neden olmuş; her iki ülkenin bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler Afganistan'ın işgali için yapılan hazırlıklar olarak algılanmıştır.⁴⁴ Nitekim Şir Ali Şah, Rusya'nın Hive'yi işgal ederek sınırlarına yaklaşması üzerine Rusya ile yakınlaşmış, iki ülke arasında gerçekleşen yakınlaşma sonucu İngiltere ile Afganistan arasında gerçekleşen II. Afgan Savaşı'nın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁵ İngiltere ve Rusya arasında Hive Hanlığı'nın işgalinden sonraki dönemde de devam eden Orta Asya mücadelesi, 1907 yılında taraflar arasında nüfuz alanları ve uluslararası sınırları belirleyen bir anlaşma imzalanmasıyla yatışmıştır.⁴⁶

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN TÜRKİSTAN HANLIKLARINA YAKLAŞIMI VE 1873 HİVE SEFERİ

Türkistan hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasında gelişen ilişkiler doğal bir temele dayanmaktadır. Osmanlılar gibi Sünni İslam inancına sahip olan Şeybaniler ve Osmanlı Devleti arasında Safevilere karşı doğal bir ittifak gelişmiştir. İncalcık, Şeybanilerden Abdüllatif Han'ın (1540-1551) Sultan I. Süleyman'la iletişime geçerek Osmanlı Devleti'ni Safevilere karşı kışkırtma girişimleri içerisinde bulunduğunu ifade etmiştir. Şeybanilerin Osmanlı Devleti'ni Safevilere karşı kışkırtma yönündeki hareketleri sonuç vermiş olmalıdır ki Sultan I. Süleyman 1554 yılında Şeybani Barak Nevruz Ahmed Han'a, Safevilere karşı kullanması için üç yüz yeniçeri ile bir topçu takımı göndermiştir. İncalcık, Şeybaniler sonrasındaki dönemde de Kazan, Harezm ve Astırahan Hanlığı gibi hanlıkların Osmanlı Devleti'nden Ruslara karşı yardım istediklerini ifade etmiştir. Osmanlı Devleti kendisine gelen yardım talepleri karşısında hem Rusların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde meydana getirdikleri tehlikeyi engellemek hem de hilafetin verdiği sorumluluk gereği bölge hanlıklarına yardım etmeye çalışmış ve sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin başarı ile sonlandıramadığı Astırahan Seferi (1568) ile Don-Volga Kanalı Projesi (1569) ortaya çıkmıştır. İncalcık, Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen girişimler ile başarı elde edememesinden dolayı kuzey bölgelerinde aktif bir siyaset izlemekten vazgeçtiğini de ifadelerine eklemiştir.⁴⁷

⁴² *Basiret*, 25 Nisan 1289.

⁴³ *Basiret*, 26 Mayıs 1289.

⁴⁴ BOA, Y.PRK.HR.5.81.1.1

⁴⁵ Roux, J-P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlandı), 401-402. Rusya'nın, İran ve Afganistan sınırlarına yakın bir konumda bulunan Hive Hanlığı'nı işgali ile Afganistan ve İran'da Rusya'nın etkisini arttırmış olması muhtemeldir. Gillard. *a.g.e.*, 1987-1991, 136. Sabol, II. İngiliz-Afgan Savaşı'nın orta çıkmasında, Rusya'nın 1878 yılında Kabil'e diplomatik bir heyet göndererek Afganistan'ı etki altına alma girişimlerinin etkisi olduğunu ifade etmiştir. Sabol. *a.g.m.*, 2002, 592.

⁴⁶ Sabol. *a.g.m.*, 2002, 587.

⁴⁷ İncalcık, H. (1948). *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 351-388.

Osmanlı Devleti bu tarihten sonra Türkistan hanlıkları için fiili olarak faaliyete geçmemiş olsa dahi bölge hanlıkları ile ilişkiler devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, Şeybanilerin ardından ortaya çıkan Türkistan hanlıklarına mesafeli bir duruş sergilerken, bölgede Buhara Hanlığı'nı kendisine muhatap almıştır. Buhara Hanlığı'ndan koparak bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıkan Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti'nce hoş karşılanmamıştır. Hokand Hanı Muhammed Ömer Han tarafından İstanbul'a, hükümdarlığının tanınması ve kendisine hükümdarlık alametleri verilmesini istemek üzere bir elçi göndermiş; ancak elçi İstanbul'da hoş karşılanmamıştır. Türkistan bölgesinde merkezi bir güç dışında parçalı bir yapının bulunmasından rahatsız olan Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'nın topraklarının Buhara Emirliği'ne ait olduğunu ifade ederek Hokand Hanlığı'ndan gelen talepleri reddetmiştir. Fakat daha sonraki dönemde Hokand Hanlığı'na karşı tutum yumuşamıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgede merkezi bir güç görmek istemesi dışında muhatap olarak Buhara Emirliği'nin görmesinin bir diğer sebebi, bölgeye dair Osmanlı Devleti'ne ulaşan bilgilere Buhara Emirliği tarafından gönderilen elçilerin kaynaklık etmesi olmuştur.⁴⁸ 1798 yılında Osmanlı Devleti'ne bir elçi gönderen Hive Hanı Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirirken 1801 yılında Buhara Emiri tarafından İstanbul'a gönderilen elçi de beraberinde hediyeler getirerek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmiştir.

Türkistan hanlıkları Osmanlı Devleti'ne bağlılık bildirmenin yanı sıra bölgede kendilerine diğer hanlıklara karşı üstünlük sağlayacak alamet ve unvanları da Osmanlı Devleti'nden talep etmişlerdir. 1801 yılında İstanbul'a gelen Buhara elçisi hanlığın bağlılığını bildirmenin yanı sıra "Türkistan ve Tûrân-ı Zemin Padişahlığı" unvanının da Buhara Emiri'ne verilmesini talep etmiştir. Osmanlı Devleti, Buhara Emiri'nin bağlılığını kabul etmekle beraber kendisine istenilen unvanların da verilmesini uygun görmüştür. 1819 yılında tekrar elçi gönderen Buhara Emiri, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını yinelerken kendisine diğer hanlıklara karşı üstünlük sağlayacak alametlerin kendisine verilmesini talep etmiştir. 1820 yılında Hokand Hanı tarafından gönderilen elçi Buhar Emiri'nin isteklerine benzer taleplerde bulunmuştur. Hokand Hanı'nın talepleri Osmanlı Devleti'nin coğrafi olarak bölgeye olan uzaklığı ve bölge hanlıklarının içerisinde buldukları hassas durumu göz önüne alarak her iki hanlığı da kırmadan idare etmeye çalışmıştır.⁴⁹

Türkistan hanlıklarının Osmanlı Devleti'ne sürekli olarak bağlılık bildirmeleri ve kendilerine bölgede üstünlük sağlayacak alametler ve unvanlar istemeleri simgesel olmalıdır. Osmanlı Devleti'nin bu simgesel unvan ve alametleri sadece Buhara Emiri'ne vermesi Osmanlı Devleti'nin bölgede Buhara Emirliği'ni muhatap aldığını gösteren bir delil olmakla birlikte bu unvan ve alametlerin ne derece işe yaradığı şüphelidir. Osmanlı Devleti, Türkistan hanlıklarına sadece öğüt verip hanlıklardan gelen bağlılık taleplerini kabul etmekle kalmamış bölgeye yardım da göndermiştir. Suavi, 1819'da Sultan II. Mahmud (1808-1839) tarafından Hive Hanlığı'na bir topçu ustası ile bir münecim başı gönderildiğini ifade etmiştir. Hive Hanı I. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın Osmanlı Devleti'nce gönderilen topçu ustası gelinceye kadar Rus ustalarından yararlandığını ve bu ustalar ile başarılı olunmadığını da aktaran Suavi, Osmanlı Devleti tarafından gönderilen topçu ustası ile Hive tophanesinin düzene girdiğini ve pek çok yerli topçu yetiştirildiğini de aktarmıştır. Münecim olarak tanımlanan kişi ise Hive Hanlığı'nda pek çok öğrenci yetiştirmiş ve astronomi alanında dersler vermiştir.⁵⁰ Osmanlı Devleti'ne Türkistan hanlıklarınca iletilen yardım talepleri her zaman olumlu karşılanmadığının da belirtilmesi gerekir. 1872 yılında Rusya'ya karşı Osmanlı

⁴⁸ Konukçu, E. (1998). **Hokand Hanlığı**. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 18. İstanbul: TDV Yayınları, 216.

⁴⁹ Yalçınkaya. a.g.e., 2006, 38-39.

⁵⁰ Suavi. a.g.e., 1977, 87

Devleti'nden yardım ve koruma talebinde bulunan Buhara Emiri'nin istekleri Sultan Abdülaziz (1861-1876) tarafından geri çevrilmiştir.⁵¹

Hive Hanlığı pek çok kez Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunduğu gibi 1873 Hive Seferi öncesinde de yardım talebi amacıyla İstanbul'a bir elçi göndermiştir. Fakat Hive Hanlığının yardım ve himaye talepleri sonuç vermemiştir. Osmanlı Devleti tarafından Hive elçisine Rusya ile iyi geçinilmesine dair öğütler verilerek yardım ve himaye talepleri görmezden gelinmiştir.⁵² Emin Efendi de işgal öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nin Hive Hanlığı'ndan gelen yardım taleplerini geçiştirdiğini doğrulamaktadır. Hiveliler, İran'da bulunan Osmanlı elçisine yardım taleplerini ilettiklerinde Osmanlı elçisi, Osmanlı Devleti'nin coğrafi olarak bölgeye uzaklığını belirterek yardım taleplerini görmezden gelmiş; ancak hanlıkların aralarında yaşanan sorunları çözerek birlik olmaları gerektiği yönünde öğütler vermiştir.⁵³ MacGahan'ın ifadelerine göre Osmanlı Devleti Türkistan hanlıklarına karşı tarafsız bir yaklaşım sergilese dahi Türkistan'da Cuma hutbeleri Osmanlı sultanı adına okunmaktaydı.⁵⁴ Emin Efendi'nin, Türkistan'a gerçekleştirdiği seyahat sırasında karşılaştığı pek çok yerlinin Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir ilgi duyması, Osmanlı Devleti'ne kurtarıcı gözüyle bakılması ve Osmanlı'nın Rusya karşısında başarısı için dualar edilmesi, Osmanlı'nın Türkistan halkı için önemini ortaya koymaktadır.⁵⁵ Hive Hanlığı işgal edildikten sonra MacGahan'ın II. Muhammed Rahim Bahadır Han ile görüşmesi sırasında hanın önündeki haritada Osmanlı Devleti'ni göstererek iç geçirmesi de Osmanlı Devleti'nden beklenen yardımı ifade etmesi açısından önemlidir.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıklarının yardım talepleri karşısında olumsuz tavrına rağmen bazı Osmanlı memurları bölge ile bağların kuvvetlendirilmesinin gerekliliğinden bahsetmişlerdir. Abdülkadir Kemal imzasını taşıyan ve 11 Muharrem 1289 (21 Mart 1872) tarihli bir belgede, Osmanlı Devleti'nin gücünün Türkistan yöneticileri tarafından bilinmesine karşın yerel halk tarafından pek bilinmediği ve Osmanlı sultanının halife unvanını kullanarak bölgede Osmanlı nüfuzunu arttırması gerektiği ifade edilmiştir. Türkistan hanlıklarının birbirleri ile mücadeleleri ve yardım alamamalarının kendilerini bölgenin büyük güçleri ve bilhassa Rusya'ya karşı savunmasız bıraktığı belirtilen belgede, Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıklarının yardım taleplerini dikkate alarak mesafeleri bahane etmeksizin bu taleplere cevap vermesi gerektiği de ifade edilmiştir.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nin, Türkistan hanlıklarının yardım talepleri karşısında çekinceli tutumu coğrafi uzaklık dışında başka etkenlerden kaynaklanmış olmalıdır. Egamberdiyev, Rusya'nın Türkistan ve Kafkasya'da çıkan huzursuzluklardan Osmanlı Devleti'ni sorumlu tuttuğunu ve ayaklanmaların kışkırtıcısı olarak gördüğünü belirtmiş; ayrıca Rus yetkililerin Mısır ve İstanbul gibi Türkistan dışındaki bölgelerden kitap ve gazete gibi yayınların Türkistan'a sokulmasını istemediklerini de ifade etmiştir.⁵⁸ Suavi ise Osmanlı aydınlarının Türkistan tarihi ve bölge aydınları ile övünülmesine karşın Osmanlı Devleti'nin Hive Hanlığı'nın işgali karşısında üzüntüsünü dahi ifade edemediğini aktarmıştır.⁵⁹ Egamberdiyev ve Suavi'nin ifadelerinden yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nin coğrafi uzaklık dışında

⁵¹ Gillard. **a.g.e.**, 1987-1991, 33.

⁵² Saray, M. (2003). **The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 38.

⁵³ Emin. **a.g.e.**, 1986, 117-118.

⁵⁴ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 183-184.

⁵⁵ Emin. **a.g.e.**, 1986, 37-38.

⁵⁶ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 173. MacGahan, II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın haritada Osmanlı Devleti'ni göstererek "Bu Devlet-i Osmaniye İslâm Devleti olup bizim cümlemizin sahibi ve ulusudur." diyerek yakındığını ifade etmiştir.

⁵⁷ BOA, HR.SYS.1955.44.2.1

⁵⁸ Egamberdiyev, M. (2002). "Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi"ne Göre Türkistan'da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 30.

⁵⁹ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 102.

Rusya'dan çekinmesinin de Türkistan hanlıklarına karşı mesafeli bir tutum sergilemesine sebep olduğunu ifade edebiliriz.

Osmanlı Devleti, Türkistan hanlıklarına karşı mesafeli tutumuna rağmen bölgede yaşanan gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır. St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa, Hive Seferi'nin yakından takip edilebilmesi için Hive şehrinin planları ve bölgeye ait yeni haritaları İstanbul'a göndermiştir.⁶⁰ Osmanlı Hariciye Nazırı Mehmed Raşid Paşa, St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa'ya göndermiş olduğu haritalar için teşekkür ederken, Kâmil Paşa'dan gelişmeler hakkında bilgi göndermeye devam etmesini istemiştir.⁶¹ St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa, Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın sefer öncesinde Rusya'ya elçi göndererek Rus niyetlerinin anlaşılmaya çalışılmasını yorumlamıştır. O, Hive Hanı'nın gönderdiği elçiler vasıtasıyla, Rusya'nın sefer konusunda nedenli ciddi olduğunu anlamasını ve bölge hanlıkları ile iyi ilişkiler kurmaya çalışması temennisinde bulunmuştur.⁶² Hive Hanlığı'nın işgal edilişi sonrasında imzalanan antlaşma metni⁶³ Osmanlı arşiv vesikaları içerisinde bulunmakla birlikte antlaşma metnine dair değerlendirmelerde de bulunulmuştur. St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa'nın Hariciye Nazırı'na 3-15 Ekim 1873 tarihiyle göndermiş olduğu bir raporda, Hive Seferi tamamlanmış ve taraflar arasında bir antlaşma gerçekleştirilmiş olmasına karşın İngiltere'nin durumdan memnun olmadığı ve gelişmeleri hiçbir zaman olumlu karşılamayacağı ifade edilmiştir.⁶⁴

Hive Hanlığı'nın işgali ve Rusya'ya tabi bir devlet haline gelmesinden sonrada Osmanlı Devleti ile Hive Hanlığı arasındaki ilişkiler devam etmiştir. Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın kardeşi ve veliahdı olarak adlandırılan Seyyid Ahmed adlı bir şahısın, İstanbul'a geldiği ve adı geçen şahsın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kendisine 33.701,5 (otuz üç bin yedi yüz bir buçuk) kuruşluk bir meblağın tahsis edildiği 11 Ramazan 1292 (11 Ekim 1875) tarihli bir belge ile aktarılmıştır.⁶⁵ 25 Ramazan 1304 (17 Haziran 1887) tarihli başka bir belgede Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın amcaoğlu olarak belirtilen İsa Tura Han adlı bir kişiye Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından Birinci Derece Mecidi Nişanı verilmesinin emredildiği ifade edilmiştir.⁶⁶ 4 Şevval 1304 (26 Haziran 1887) tarihli bir belgede daha önce Hive Hanı'nın amcaoğlu olarak adlandırılan İsa Tura'dan Hive Hanı'nın biraderi olarak bahsedilmiş; kendisinin Tershane-i Amire'yi gezdikten sonra adına bir merasim düzenlendiği ifade edilmiştir.⁶⁷ İsa Tura bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra Padişahın huzuruna çıkarak kendisine gösterilen yardımlar dolayısıyla teşekkür etmiş ve hacca gitmek istediğini bildirerek yardım talep etmiştir.⁶⁸ Daha önce Hive Hanı'nın amcaoğlu olarak adlandırılan İsa Tura'nın bu sefer Hive Hanının biraderi olarak bahsedilmesi kafa karıştırıcıdır. İsim benzerliğinden yola çıktığımızda İsa Tura olarak bahsi geçen şahsın Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın kardeşi olan Atacan Tura olabileceğini ifade edebiliriz. Nitekim MacGahan'ın aktardığına göre, Atacan Tura Hive Hanlığı'nın işgal edilmesinden sonra İstanbul'a gelmiş ve buradan hacca gitmiştir.⁶⁹ 6 Ramazan 1305 (17 Mayıs 1888) tarihli başka bir belge de ise Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın amcasının hacca gitmek üzere İstanbul'a geleceği bildirilmiştir.⁷⁰ Bu belgeler işgal sonrasındaki dönemde Hive Hanlığı ile Osmanlı Devleti

⁶⁰ BOA, HR.SFR.1.40.14.1

⁶¹ BOA, HR.SFR.1.42.42.1

⁶² BOA, HR.SFR.1.32.75.7

⁶³ BOA, HR.SYS.1340.30.6.1 ; BOA, HR.SYS.1340.30.7.1

⁶⁴ BOA, HR.SFR.1.44.82.2

⁶⁵ BOA, İ.DH.709.49619.1.1

⁶⁶ BOA, İ.DH.1033.81394.1.1

⁶⁷ BOA, Y.PRK.ASK.40.41.1.1

⁶⁸ BOA, Y.PRK. BŞK.11.74.1.1

⁶⁹ MacGahan. a.g.e., 1995, 177.

⁷⁰ BOA, Y.A.HUS.214.13.1.1 ; BOA, Y.A.HUS.214.13.2.1

arasındaki ilişkilerin en azından kişi odaklı olarak devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca Türkistan'dan hacca gitmek isteyen Hive hanedan üyelerinin öncelikle İstanbul'a gelmeleri de dikkat çekicidir.

3. 1873 SEFERİ'NİN İRAN ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

19. yüzyılda İran, Rusya ve İngiltere için oldukça stratejik bir coğrafyada bulunmaktaydı. Suavi İran'ın İslam dünyası içinde önemli bir konumda bulunduğunu ifade ederek, Şii mezhebine bağlı olan İran'ın Sünni İslam coğrafyasının bütünleşmesi açısından bir engel teşkil ettiğini belirtmiştir.⁷¹ Nitekim Suavi'nin ifade ettiği üzere İran Sünni İslam coğrafyasını ayıran bir konumda olmasa dahi İslam devletlerinin birbirlerine karşı tutumları ve birbirleri ile mücadelelerinin Sünni İslam dünyasının birleşmesine engel olacağı ifade edilebilir. Fakat yine de İran'ın bölgede Rusya'nın lehine fayda sağlayacak şekilde hareket ederek Sünni İslam dünyasına zarar verdiğini de vurgulamak gerekir. İran üzerinde kimi zaman İngiliz kimi zaman Rus nüfuzu etkisini göstermiş olmasına karşın İran, Türkistan bölgesindeki Rus ve İngiliz faaliyetlerine çekinceli bir şekilde yaklaşmıştır. Rus kuvvetlerinin Hazar Denizi'nin doğu kesiminde giriştikleri faaliyetler İran'ı endişelendirmiştir. İran ile Rusya arasında Atrek Irmağı'nı her iki taraf arasında sınır olarak belirleyen bir anlaşmanın imzalanması ile İran'ın Rusya'ya karşı çekinceleri ortadan kaldırılmıştır.⁷² Hive Seferi esnasında Rus kuvvetlerinin Atrek Irmağı'nı geçmeleri İran'ı huzursuz etmiş ve İran ile Rusya arasında bu konuda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. *Basiret Gazetesi*, konu hakkında yayımladığı habere kendi yorumunu da katarak İran'ın Rusya ile gizli bir ittifak yapmış olabileceğini ifade etmiş ve İran'ı, Rus hareketlerine karşı bir tavır almamasından dolayı eleştirmiştir.⁷³

İran ile Türkmenler arasında uzun yıllar süren bir çatışma durumu söz konusu olmuştur. Türkmenler, İran'ın Esterabad (Gürgen) eyaletine pek çok kez saldırmışlar ve burada yerleşim yerlerini yağmalayarak yerli halkı kaçırmışlardır. Türkmenler kaçırdıkları İranlıları Hive Hanlığı'na götürerek burada köle olarak satmışlardır. Rusya, Hive Seferi'ne başladığında İran durumdan memnun olmuş ve köle olarak kaçırılan İranlıların serbest kalmalarını ümit etmişlerdir. Hive Hanlığı işgal edildikten sonra hanlıkta kölelik ve köle ticareti kaldırılmış ve İranlıların ümitleri boşa çıkmamıştır. Hive'nin işgal edilişi ve köleliğin kaldırılışı üzerine İran'ın Esterabad Valisi Süleyman Han ile İçişleri Müdürü olarak adlandırılan Necef Kulu adlı yetkili Rusya Konsolosluğuna giderek Rusya'nın Hive Hanlığı karşısındaki başarısını tebrik etmişler; ayrıca İranlı kölelerin serbest bırakılmasından dolayı Konsolosa şükranlarını ifade etmişlerdir. Hive Hanlığı'nda bulunan kölelerin serbest bırakılması İranlı yetkililer dışında Esterabad halkını da sevince boğmuştur. Esterabad camilerinin minarelerinden İranlı kölelerin serbest bırakıldığı bilgisi ahaliye duyurulmuş, fakirlere sadakalar verilmiş; ayrıca Rusya Konsolosu ile Konsolosluk memurları adına ziyafet ve şenlikler düzenlenmiştir. İranlı kölelerin serbest kalmaları ile hangi güzergahlardan İran'a dönecekleri gündeme gelmiş ve yolda Türkmenlerin saldırılarına maruz kalma ihtimallerinden dolayı Krasnovodsk (Kızılsu) üzerinden Hazar Denizi yolu ile yola çıkmalarının daha güvenli olacağı düşünülmüştür. İran hükümeti, serbest bırakılan esirlerin karşılanması amacıyla Hadi Han adlı bir memuru görevlendirirken, esirlerin 184'ü Türkmen gemileri ile yola çıkarılmış, çocuk ve kadınların haricinde 270 kişi Kafkas ve Merkür adlı şirket vapurları ile nakledilmiştir.⁷⁴ MacGahan, İran istikametinde beş yüzer kişiden oluşan üç kervanın yola çıkarıldığını ifade etmiştir. MacGahan'ın aktardığına göre Krasnovodsk ve Kinderli Körfezi üzerinden İran'a gönderilen İranlı köleler sağ salim vatanlarına ulaşırken Atrek Vadisi

⁷¹ Suavi. a.g.e., 1977, 37.

⁷² Hayit, B. (1975). *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*. Ankara: Otağ Yayınları, 101.

⁷³ *Basiret*. 11 Nisan 1289

⁷⁴ *Basiret*. 27 Teşrin-i Sani 1289.

üzerinden kara yoluyla hareket eden İranlı köleler Teke Türkmenlerinin saldırısına uğramışlar ve Türkmenler tarafından esir edilmişlerdir.⁷⁵ *Basiret Gazetesi*'nde aktarılan bilgilere göre kadın ve çocuklar hariç 354 İranlı köle vatanlarına dönmek üzere harekete geçmişken MacGahan'ın 1.500 köleden oluşan üç kervanlık bir gurubun harekete geçtiğini belirtmesi bir çelişki yaratmaktadır.

İran'a dönmek üzere yola çıkan kölelere dair elde edilen bilgilerin azlığından dolayı bu konuda net bir fikir ortaya koymak sağlıklı olmayacaktır. Ancak Hive Hanlığı'nda bulunan İranlı kölelere ilişkin verilen rakamlar ile Hive Hanlığı'ndan İran'da dönen köleler hakkında verilen rakamlar arasında ciddi farklar olduğunun da belirtilmesi gerekir. Emin Efendi, İşgal öncesinde Hive'de altmış ila yetmiş bin kadar İranlı köle olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ MacGahan, işgal sonrasında Hive Hanlığı'nda yapılan incelemeler sonucunda hanlıkta yirmi yedi bin kadar köle olduğunun anlaşıldığını aktarmıştır.⁷⁷ Holdsworth ise Hive Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan antlaşma sonrası yaklaşık olarak yirmi bin kölenin vatanlarına dönmelerinin beklendiğini ifade etmiştir.⁷⁸ Holdsworth'ün ifadesinden Hive Hanlığı'nda yirmi bin kadar İranlı kölenin bulunduğu anlaşılabilir. Ancak Hive Hanlığı'nda bulunan İranlı kölelerin mevcuduna ve köleliğin kaldırılışı sonrası İran'a dönen kölelerin mevcuduna dair verilen rakamlara bakıldığında Hive'de bulunan İranlı kölelerin çoğunun vatanlarına dönmedikleri anlaşılmaktadır. Emin Efendi, köleliğin kaldırılmasından sonra vatanlarına dönen İranlı kölelere, İran hükümeti tarafından iyi bakılmadığını ve zaten Hive Hanlığı'nda köle iken Sünni İslam mezhebine geçiş yapıp Hive'de aile kuran İranlı kölelerin kendi istekleri ile Türkistan'a döndüklerini ifade etmiştir.⁷⁹

SONUÇ

19. yüzyılda Hive Hanlığı, coğrafi konumu nedeniyle Rusya ve İngiltere için önemli bir yere sahip olmuştur. Afganistan ve İran sınırlarına yakın bir konumda bulunan Hive Hanlığı, 1717 seferinden itibaren Rusya'nın hedefinde olmuş; ancak Rusya 1873 yılına kadar Hive Hanlığı üzerinde hâkimiyet kuramamıştır. Rusya'nın Türkistan coğrafyasında adım adım yayılması ve 1873 yılı öncesinde Hive Hanlığı'na karşı askeri sefer hazırlıklarına başlaması İngiltere'yi Hindistan sömürgelerinin güvenliği konusunda endişelendirmiştir. Orta Asya'daki çıkarları tehlikeye düşen İngiltere, Hive Seferi'ne karşı şiddetle tepki göstermiştir. Ancak Rusya'nın İngiltere'yi Hive Seferi konusunda ikna etmesi ve taraflar arasında Orta Asya sınırlarının belirlenerek karşılıklı güvencelerin verilmesi İngiltere'nin Hive Seferi'ne olan tepkisini azaltmıştır. İngiltere, anlaşma sonrası Hive Seferi'ne karşı tarafsız bir tutum sergilemiş olsa dahi Orta Asya'daki Rus faaliyetlerine karşı daima çekince ile yaklaşmıştır.

İran, uzun yıllar Türkmenlerin saldırılarına maruz kaldığı için Hive Seferi'nin gerçekleşmesinden dolayı derin bir memnuniyet duymuştur. Türkmenlerin, İran'ın Esterabad (Gürgen) eyaletine sık sık saldırımları ve İranlıları kaçırarak Hive pazarlarında köle olarak satmaları İran'ın Hive Hanlığı'nın işgalinden dolayı duyduğu memnuniyetin en büyük sebebidir. Ayrıca bu dönemde İran'ın Rusya ile gizli bir anlaşma yapmış olabileceğine dair bilgiler de göz ardı edilmemelidir. Hive Hanlığı işgal edildiğinde İran'da büyük kutlamalar gerçekleşmiş ve Rus yetkililer Hive başarısı nedeniyle tebrik edilmiştir. İran, Hive Hanlığı'nın işgali ile köle olarak Hive'de bulunan vatandaşlarının vatanlarına döneceklerini ümit etmesine karşın elde edilen veriler Hive'de bulunan pek çok İranlı kölenin vatanlarına dönmeyerek Hive'de kalmayı tercih ettiklerini göstermiştir.

⁷⁵ MacGahan. a.g.e., 1995, 189.

⁷⁶ Emin. a.g.e., 1986,122.

⁷⁷ MacGahan. a.g.e., 1995, 189.

⁷⁸ Holdsworth, M. (1959). *Turkestan in the Nineteenth Century*. Oxford: Central Asian Research Center, 24-25.

⁷⁹ Emin. a.g.e., 1986, 122.

Osmanlı Devleti, gerek Türkistan hanlıkları ile paylaştığı Sünni İslam inancı ve gerekse bünyesinde taşıdığı Hilafet makamının gücünden dolayı Türkistan hanlıklarının sık sık yardım ve unvan talep ettiği bir güç olmuştur. Türkistan hanlıklarının kendisinden talep ettikleri yardımları küçük yardımlarla geçiştiren yahut genel olarak coğrafi uzaklığı bahane ederek yardım taleplerini görmezden gelen Osmanlı Devleti, Hive Seferi'ni St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa vasıtasıyla yakından takip etmiştir. Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın yardım taleplerini görmezden gelen ve sadece tavsiyeler vermekle yetinen Osmanlı Devleti, Hive Hanlığı'nın işgali üzerine hiçbir tepki ortaya koymamıştır. İşgal sonrası dönemde ise Hive Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler kişi odaklı olmak üzere genellikle hacca gidecek Hive hanedanına mensup kişiler etrafında gelişmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

BOA_HR.SYS.1338.90.2.1

BOA_İ.HR.259.15477.1.1

BOA_HR.SYS.1955.44.2.1

BOA_HR.SFR.1.40.14.1

BOA_HR.SFR.1.42.42.1

BOA_HR.SFR.1.32.75.7

BOA_HR.SYS.1340.30.6.1

BOA_HR.SYS.1340.30.7.1

BOA_HR.SFR.1.44.82.2

BOA_İ.DH.709.49619.1.1

BOA_İ.DH.1033.81394.1.1

BOA_Y.PRK.ASK.40.41.1.1

BOA_Y.PRK. BŞK.11.74.1.1

BOA_Y.A.HUS.214.13.1.1

BOA_Y.A.HUS.214.13.2.1

BOA_Y.PRK.HR.5.81.1.1

2. Gazeteler

Basiret. 12 Şubat 1288.

Basiret. 5 Nisan 1289.

Basiret. 10 Nisan 1289.

Basiret. 11 Nisan 1289

Basiret. 19 Nisan 1289.

Basiret. 25 Nisan 1289.

Basiret. 26 Mayıs 1289.

Basiret. 4 Mayıs 1289.

Basiret. 9 Mayıs 1289.

Basiret. 12 Mayıs 1289.

Basiret. 15 Mayıs 1289.

Basiret. 27 Teşrin-i Sani 1289.

3. Diğer Kaynaklar

ÂTIF, M. (1999). **Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesî.** Kırıkkale: Eysi Kitap ve Yayın.

ÇELİK, M. B. (2009). **1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği.** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

EGAMBERDİYEV, M. (2002). **“Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi”ne Göre Türkistan’da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917).** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

EMİN, M. (1986). **İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat,** Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gillard, D. **British Documents On Foreign Affairs: Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print. (Part I, Series B, Volume 11).** University Publications of America, 1987-1991.

HACIOSMANOĞLU, E. (2006). **Rusya’nın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Safhası (1864-1884).** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

HAYİT, B. (1975). **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında.** Ankara: Otağ Yayınları.

HOLDSWORTH, M. (1959). **Turkestan in the Nineteenth Century.** Oxford: Central Asian Research Center.

İNALCIK, H. (1948). **Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569).** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KONUÇU, E. (1998). **“Hokand Hanlığı”.** TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 18. İstanbul: TDV Yayınları.

MACGAHAN, I.A. (1995). **Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver,** (Çev: Kolağası Ahmed) İzmir: Akademi Kitabevi.

ROUX, Jean-Poul. (2014). **Orta Asya Tarih ve Uygarlık,** (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları. (Eserin orijinali 1997’de yayımlandı).

SABOL, S. (2002). **“Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”.** H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. Türkler. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.

SARAY, M. (1984). **Rusların Orta Asya’yı Ele Geçirmeleri.** Ankara: O.D.T.Ü Mimarlık Fakültesi Basım İşliğı.

SARAY, M. (2003). **The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

SUAVİ, A. (1977). **Hive Hanlığı ve Türkistan’da Rus Yayılması.** İstanbul: Orkun Yayınevi.

TOGAN, Z. V. (1950). **“Hârizm”.** İslam Ansiklopedisi, Cilt:5 Kısım:1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

TOPAL, K. (2014). **19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

UYGUN, E. (2017). **İngiliz Gazetesi "Levant Herald"a Göre Rusların Türkistan'ı İşgal Siyaseti (1859-1878)**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.

VERNADSKY, G. (2009). **Rusya Tarihi**, (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge Yayınları. (Eserin orijinali 1969'da yayımlanmıştır).

YALÇINKAYA, A. (2006). **Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan**. Ankara: Lalezar Yayınları.

YETİŞGİN, M. (2014). **A History Of Turkistan In The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.